

KUŞKUCU ARGÜMANLARA KARŞIN B. RUSSELL'İN FELSEFESİNDE BİLGİNİN OLANAĞI, KAYNAĞI VE TÜRLERİ

Zeynepnur ÇELİK*

ÖZ

Russell'a göre bütün bilgimizi temelde iki şekilde sınıflandırabiliriz: Deneysel Bilgi ve Çıkarım Bilgisi. Bunlardan ilki, bütünüyle duyu verilerinden oluşur. İkincisi ise, ilk aşamada duyu verileri üzerine kurulmuş önermelerden, söz dizimsel kurallar ve mantıksal ilişkiler aracılığıyla türetilmiş bilgilerdir. Çıkarım bilgisinin doğruluğu ya da yanlışlığı mantık kuralları ile belirlenirken, deneysel bilginin doğruluğu ya da yanlışlığı, dile getirilen önermenin olgular ile olan ilişkisine göre belirlenir. Bu açıdan doğruluk ve yanlışlık, şeylerin ya da zihin durumlarının değil; şeyler hakkındaki inançları dile getiren önermelerin bir özelliğidir.

Anahtar Sözcükler: Bilgi, İnanç, Duyu Verisi, Çıkarım, Mantık, Russell.

THE POSSIBILITY, SOURCE AND TYPES OF KNOWLEDGE IN B. RUSSELL'S PHILOSOPHY AGAINST SCEPTICIAN ARGUMENTS

ABSTRACT

According to Russell, we can basically classify all our knowledge in two forms: Empirical Knowledge and Knowledge of Inference. The first of these consists entirely of sense data. The second is knowledge derived through syntactic rules and logical relations from propositions based on sense data in the first stage. While the truth or falsity of inferential knowledge is determined by the rules of logic, the truth or falsity of empirical knowledge is determined according to the relation of the proposition expressed with the facts. In this respect, truth and falsity are properties of propositions that express beliefs about things, not of things or mental states.

Keywords: Knowledge, Belief, Sense-data, Inference, Logic, Russell.

* Yüksek Lisans Öğrencisi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, E-Posta: zeynepcelik.98@gmail.com, ORCID: 0000-0002-9319-7687. Samsun/Türkiye.

Makalenin geliş tarihi: 14.06.2024

Makalenin kabul tarihi: 16.11.2024

Submission Date: 14 June 2024

Approval Date: 16 November 2024

Giriş

Herhangi bir şeyin bilgisi ya da bilginin olanağı söz konusu olduğunda, bütün filozoflar ilkin kuşkuculukla hesaplaşarak işe başlar. Öyle ki, Alan Musgrave'e göre "[b]ilgi kuramı ya da diğer adıyla epistemoloji esasında dogmacılık ve kuşkuculuk arasındaki uzun ve henüz son bulmamış bir savaştan ibarettir".¹ Kuşkuculuğu ise en genel hatlarıyla "[f]elsefede ya da metafizikte, insanın duyularının veya aklının yetersizliğinden dolayı, gerçekliğin bilgisine erişemeyeceğini, görünüşün gerisindeki gerçekliğe ulaşmanın hiçbir şekilde mümkün olmadığını öne süren öğretisi" şeklinde tanımlayabiliriz.² Ancak yine de kuşkuculuktan söz ederken, uslamaları ve ulaştıkları sonuçlar yönünden 'radikal kuşkuculuk' ile 'yöntem olarak kuşkuculuk' ayrımını yapmalıyız. Bunlardan ilki, felsefe tarihinde Piron'un felsefi bir dizge haline getirdiği, bilgiye hiçbir koşulda olanak vermeyen bir kuşkuculuktur:

194

Şeyler, kendileri hakkında bilgi sahibi olmamız bakımından aralarında bir ayrım yapılamaz, üzerlerinde karar verilemez, ölçülemez bir doğaya sahiptirler. Bundan dolayı ne duyularımız ne de düşüncelerimiz onlar hakkında bize doğru veya yanlış herhangi bir şey söyleyemezler, herhangi bir bilgi veremezler.³

Piron'un ileri sürdüğü bu kuşkuculuğa göre, insanın bilme yetilerinin eksikliği tartışmasına gelmeden önce, şeyler zaten doğası gereği bilinemez olduğundan, herhangi bir şeyin bilgisini edinmenin olanağı yoktur.

Buna karşın köklerini Akademia kuşkuculuğuna ve özellikle de Karneades'in görüşlerine dayandırabileceğimiz yöntem olarak kuşkuculuk, alguların yanılabilirliğinden yola çıkarak, bilginin olanağını değil ama kesin bilginin olanağını dışlar.⁴ Felsefe tarihinde bu görüş temelinde yükselen ve Descartes ile birlikte zirve noktasına ulaşan 'duyuların yanılabilirliği' argümanı, bütün yanılabilirliğine karşın yine de Russell için bilgi kuramının empirik yönünü temellendirebilmek açısından bir engel oluşturmaz, çünkü Russell'a göre:

¹ Alan Musgrave, *Sağduyu, Bilim ve Kuşkuculuk "Bilgi Kuramına Tarihsel Bir Giriş"*, çeviren. Pelin Uzay, İstanbul: Göçebe Yayınları, 1997, 26.

² Ahmet Cevizci, *Felsefe Sözlüğü*, İstanbul: Paradigma Yayıncılık, 2005, 1045.

³ Ahmet Arslan, *İlkçağ Felsefe Tarihi 4 Helenistik Dönem Felsefesi: Epikürosçular Stoacılar Septikler*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2008, 440.

⁴ A.g.e. s.482.

Genel bilgimizi çözümlmeye başladığımızda ilk görünen şey, bir bölümünün türetilmiş, bir bölümününse temel bilgi oluşudur; yani kimi bilgilerimiz vardır ki bunlara yalnızca, zorunlu olarak tam mantıksal anlamda olmasa bile bir anlamda, çıkarımla elde edildikleri başka şeyler dolayısıyla inanırız, buna karşı öteki bölümüne herhangi bir dışsal kanıtın desteği olmadan, kendileri hesabına inanılır. Açıktır ki duyular bu ikinci türden bilgi verirler: görme, dokunma ya da işitmeye algılanan dolaysız olguların çıkarımla kanıtlanması gerekmez, kendiliklerinden apaçıktırlar.⁵

Russell duyu verileri aracılığıyla yaşadığımız deneyimin bazen yanılsama içerdiği kabul eder ancak ona göre, bu durum bizi bütün duyu verilerinin yanılgılı olduğunu sonucuna götürmez. Herhangi bir yanılsama durumunu fark edebilmek için bir de yanılsama-olmayan durumların varlığı gereklidir ki tam bu noktada yine duyu verileri temelinde şöyle bir uslamamada bulunabiliriz; yanılsamaya neden olan şey tekel algının kendisi değil, algılar arasındaki ilişkinin, günlük yaşamda alışkın olmadığımız türden gerçekleşiyor olması durumudur. Ve bu olağan dışı ilişkinin saptanması, yine farklı duyu algılarının ve ilişkilerinin beklentiyle uyumsuzluğu sayesinde. Örneğin, algılama sırasında görme duyusuna hep dokunma duyusu da eşlik eder; bir masa gördüğümüzde, masa aynı zamanda dokunulabilir bir nesnedir. Oysa rüya ya da halüsinasyon gibi durumlarda duyu verileri arasındaki ilişkiler, gerçekte olduğundan farklıdır. Bir masa gördüğümü düşündüğümde, bu masa öncelikle bir uzamda olmalıdır ve masa ile aramdaki mesafeyi dokunulabilecek düzeye indirmediğimde sertliğini de duyumsamayı beklerim. Gördüğüm şey masa değil de uzaktan masa sandığım bir başka nesne olsa bile, hatalı olan algının kendisi değil, o nesneye ilişkin algımdan yola çıkarak yaptığım çıkarımlar olacaktır ve dokunma duyusu yine de bu masa-olmayan nesneye eşlik edecektir.

İlk saptanacak şey duyu yanılsaması (illusion of sense) diye bir şey olmadığıdır. Duyu-nesneleri, düşlerde bile olsa, bizim için en kuşku götürmez nesnelere. Öyleyse onları düste gerçek-dışı gösteren şey nedir? Yalnızca öteki duyu nesneleriyle bağıntısının alışılmamış doğasıdır. Düşümde Amerika'da olduğumu görürüm, uyanır ve aradan, yazık ki "gerçek" bir Amerika yolculuğuna ayrılmaz biçimde bağlı olan, o yolculuk süresi geçmeden kendimi İngiltere'de

⁵ Bertrand Russell, *Dış Dünya Üzerine Bilgimiz*, çeviren. Vehbi Hacıcadıroğlu, İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 1996, 65.

bulurum. Duyu nesnelere, başka duyu nesneleriyle, deneyin bize olağan diye gösterdiği türden bağlantıları olduğunda "gerçek" denir; bu gerçekleşmediğinde onlara "yanılsama" denir. Ancak yanılsama olan şey onlara dayanan çıkarımlardır; kendi içlerinde onlarda her kısıntılarıyla uyanık yaşamın nesnelere kadar gerçektir.⁶

Russell'in burada sözünü ettiği çıkarım, mantıksal bir çıkarım olmayıp, sürekli bir arada deneyimlenen duyu verilerinin alışkanlık düzeyinde bir genellemesi, kendi deyişiyle "hayvan çıkarımı"dır. Bu türden çıkarımların kaynağı bir arada yaşanan deneyimlerin tekrarıdır. Yanılsama içeren durumların fark edilme nedeni ise, bu deneyimler arasındaki olağandışı ilişkilerin niceliksel olarak sık yaşanmamasıdır. Eğer böyle olmasaydı, yani duyu deneyimlerinin yanılı olduğu durumlar sıkça yaşansaydı, deneyimlerin uyumuna ilişkin beklentilerimiz farklı şekillerde kurulurdu ve sahip olduğumuz alışkanlıklar şu ankinden farklı olurdu. Örneğin, 'görme duyusuna belirli bir mesafeden sonra dokunma duyusu da eşlik eder' gibi bir beklentimiz olmazdı. Bu açıdan Russell'a göre, duyu verilerinin yanılı olması aslında geçmiş deneyimlerden elde edilen beklentilerinin karşılanmaması durumudur.

Bilgi Türleri

Russell'a göre, tüm bilgimizi kaynağı yönünden iki farklı şekilde sınıflandırabiliriz: doğrudan duyu verilerinden (algıdan) kaynaklanan deneysel bilgi ve olguların bilgisinden türetilen çıkarım bilgisi. Deneysel bilgiyi oluşturan duyu verileri, mantıksal çıkarım kurallarına bağımlı değildir çünkü algı deneyimi, doğrudan ve kendiliğinden apaçıktır. Diğer yandan çıkarım ile elde edilen bilgiler ise elbette mantık kurallarına bağımlı olan, türetilmiş bilgilerdir. Böylece bu bilgilerin denetlenmesi açısından da önerme formunda ortaya konmuş her bir bilgi türünün -doğruluk ve yanlışlık duyu verilerinin değil, önermelerin bir özelliğidir- ölçütü yine "doğruluğu ve yanlışlığı 'olgu' denilebilecek bir şeyle bir bağıntıdan elde edilebilecek olanlar" ve "doğruluğu ve yanlışlığı diğer tümcelerle söz dizimsel bağıntısından çıkarılabilecek olanlar" olmak üzere ikiye ayrılacaktır.⁷ (Russell, 2013, s. 251) Başka bir deyişle, deneysel bir bilgiyi dile getiren önermelerin doğruluğu ya da yanlışlığı, dış dünya ile olan

⁶ Russell, *Dış Dünya Üzerine Bilgimiz*, 81.

⁷ Bertrand Russell, *Anlam ve Doğruluk Üzerine*, çeviren. Ezgi Ovat, Ankara: İtalik, 2013, 251.

ilişkinine göre belirlenirken; çıkarım bilgisinin doğruluğu ya da yanlışlığı çıkarım kurallarıyla belirlenir.

Russell'ın "tanıma yoluyla bilgi" ve "betimleme yoluyla bilgi" ayrımı da bilgileri sınıflama açısından, duyu verileri ve bu duyu verileri üzerine yapılan çıkarımlardan oluşan bir başka ayrımdır. "Söz konusu ayrımlar, (i) (mantiken) özel adlar ve belirli betimlemeler arasındaki semantik ayırım ve (ii) tanışıklık yoluyla bilgi ve betimleme yoluyla bilgi arasındaki epistemik ayrımdır."⁸ Bu ayrıma göre, tanıma yoluyla bilginin içeriğini doğrudan duyu verileri oluşturur ve -olağan koşullarda- bu bilgi türünde herhangi bir yanılsamadan söz etmeyiz. Betimleme yoluyla bilgide ise, duyu verileri aracılığıyla oluşturduğumuz önermelerden, şeylere ve ilişkilerine yönelik çıkarımlarda bulunuruz. Böylece tanıma yoluyla bilginin içeriğini duyu verilerimiz oluştururken; betimleme yoluyla bilginin içeriğini, duyu verilerimiz aracılığıyla, şeyler hakkındaki önermelerimiz ve çıkarımlarımız oluşturur. Russell'ın içerik yönünden ayrımını yaptığı bu iki bilgi türünü karşılaştırmalı olarak inceleyelim.

197

a) Tanıma Yoluyla Bilgi ya da Algısal Deneyim:

Russell'a göre, tanıma yoluyla bilgiden söz ederken, "[b]ir şeyin varlığından, herhangi bir çıkarım sürecinin ya da doğru bilgisinin aracılığı olmadan dolaysız olarak haberimiz varsa onu tanıdığımızı söyleyeceğiz".⁹ Bu açıdan tanıma yoluyla bilgi, doğrudan algı içeriğini oluşturan duyu verilerinden oluşur.

Russell bu algıların bilgi sayılıp sayılmayacağını ya da empirik bilgiye ne türden bir katkıda bulunacaklarını açıklığa kavuşturmak için, algılar üzerine birtakım görüşler ileri sürer. Bochenski'ye göre, Russell'ın da dahil olduğu yeni-gerçekçi akım, bilgi kuramında idealist felsefeye karşın dolaysız bir geçekliği ve bu gerçekliğin deneyden kaynaklanan bilgisini savunur:¹⁰ "İlk olarak, hepsi de inanmış bir *deneycidir*. Onlara göre her türlü bilginin deneyden geldiği ve yine çoğu için bu deneyin özellikle duyusal olduğu kuşku götürmez."¹¹ Ancak

⁸ Kenneth A. Taylor, "Russell", çeviren. Osman Gazi Birgül, *Dil Felsefesi*, der. Barry Lee, Ankara:Fol, 2019, 82.

⁹ Bertrand Russell, *Felsefe Sorunları*, çeviren. Vehbi Hacıkadıroğlu, İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 1994, 41.

¹⁰ Josef Maria Bochenski, *Çağdaş Avrupa Felsefesi*, çeviren. Serdar Rifat Kiroğlu, Ankara: Fol, 2019, 65.

¹¹ A.g.e. 65.

Russell'in genel olarak öznenen bağımsız bir gerçekliğin, başka bir deyişle dış dünyanın varlığını¹² ve bu gerçekliğin bilgisinin olanağını temellendirmeye çalıştığını kabul etsek de, onun, Bochenski'nin ileri sürdüğü gibi yalın gerçekçiliği savunduğunu ileri süremeyiz. Russell'in bu konudaki çözümlerinden yola çıkarak, daha başlangıçta söyleyebiliriz ki; o, bilgi kuramında idealizmin herhangi bir yorumuna yer vermediği gibi, algı ve nesnesini birbirinden ayırmayan yalın gerçekçi¹³ tutumu da benimsemez.

Yalın gerçekçiliğe göre, duyu verileri tam ve güvenilir bilgi kaynaklarıdır, dış dünyanın bilgisini olduğu gibi verirler.¹⁴ Bu görüş şeylerin bilgisi konusunda yalnızca epistemolojik değil, aynı zamanda ontolojik bir sav da barındırır: Gerçek ve görünüş ayırımını ortadan kaldırdığından dolayı deneyimden gelen bilgi, dış dünyanın algıladığımız biçimde var olduğu savını da içerir. Başka bir deyişle, algı içeriği gerçekliğin kendisi olduğuna göre, bu algı içeriğini deneyimleyebilmemiz için gerçekliğin var olması hem de algıladığımız şekliyle var olması gerekir. Ancak bu görüş epistemolojik yönden birtakım boşluklar içerir. Öncelikle deneyim aracılığı ile dış dünyayı olduğu gibi, dolaysız olarak algıladığımız iddiası herhangi bir akıl yürütme ile ulaşılan bir sonuç olmayıp, -aksini iddia etmenin de olanaklı olduğu- öncül olarak kabul edilmiş bir varsayımdır yalnızca. Bu varsayıma ilişkin, Ömer Naci Soykan da Russell'in görünüş ve gerçek ayırımıyla uyumlu bir şekilde şunları dile getirir:

Biz eğer şeyin kendisini bilebilseydik, şeyin kendisi ile bundan oluşturduğumuz obje arasında hiçbir ayırım kalmazdı. Oysa biz, şeyin kendisini değil, her defasında, bilgi araçlarımız (=duyu organları ve bunların yetilerini arttırmaya, hassaslaştırmaya yarayan her türlü deney aracı) ve elbette anlama yetimiz yoluyla ondan elde ettiğimiz objeyi biliriz.¹⁵

Yalın gerçekçiliğin sözünü ettiğimiz tutumuna karşın Russell, duyu verilerinin değişkenliğinden yola çıkarak gerçek ve görünüş arasında bir ayırım yapar ve bu ayırımı masa örneği üzerinden şöyle gerekçelendirir:

¹²Çalışmanın ilerleyen kısımlarında göreceğimiz gibi, Russell bu kabulünü, Felsefe Sorunları adlı eserinin ilk başlığı olan "Görünüş ve Gerçek" bölümünde, algı ve nesnesi arasında nedensel bir ilişki kurarak temellendirir.

¹³Russell bu görüşten metinlerinde "*naif realizm*" şeklinde söz etmektedir.

¹⁴Bkz. Arda Denkel, *Bilginin Temelleri*, İstanbul: Doruk Yayıncılık, 2011.

¹⁵ Ömer Naci Soykan, "Bilgi Tarzlarını Bölümleme Denemesi", *Bilgi Felsefesi*, der. Betül Çotuksöken-Ahu Tunçel, İstanbul: Heyamola Yayınları, 2010, 105-124.

Anladığımızı göre masanın ya da hatta masanın bir bölümünün rengi olmak bakımından üstün görünen bir renk yoktur, bunun, ayrı bakış açılarına göre ayrı renkler olduğu görülür ve bu renklere kimilerine, ötekilere göre masanın daha gerçek rengiymiş gibi bakmak için bir sebep yoktur. Ve biliyoruz ki belli bir noktadan bakıldığında bile, yapay ışıktaki, ya da renk-körü olan birine, ya da mavi gözlük takan birine, renk başka görünecek, ayrıca karanlıkta, dokunma ve işitme bakımından bir ayrılık olmamasına karşın hiç renk görülmeyecek. Bu renk masanın doğasında bulunan bir şey değil, masaya, ona bakana, masa üzerine düşen ışığa bağlı bir şeydir.¹⁶

Aynı şey diğer duyular içinde geçerlidir. Nesnelere biçimi, rengi, kokusu, sertliği gibi, algılayan özneye bağımlı olan nitelikleri, öznenin bilişsel ve fiziksel durumlarına bağlı olarak farklılık gösterir. Russell bu görelilikten dolayı, zihnin algılarında kapsanan şeyin, nesnenin kendisi değil ama görünüşü olduğunu vurgular:

[g]erçek kılık bizim gördüğümüz değil, ondan çıkarımla bulduğumuz kılıktır. Ve odada yer değiştirdikçe gördüğümüz şeyin kılığı sürekli değişir; demek burada da duyular bize, masanın kendisi üzerine doğruyu değil de, yalnızca masanın görünüşü üzerine olan doğruyu veriyor. (...) Böylece, eğer gerçek masa diye bir şey varsa onun, görme, dokunma ya da işitme yoluyla bizim dolaysız (immediate) deneyimize giren şey olmadığı açığa çıkmış oluyor. Gerçek masa, eğer böyle bir şey varsa, hiçbir zaman bizim dolaysız olarak bilebileceğimiz bir şey değil, dolaysız bilinenden yapılan bir çıkarım olmalıdır.¹⁷

Dış dünyaya ilişkin bilgimizde, görünüşlerle sınırlı olmamıza karşın, Russell'a göre, bu görünüşlerden hareketle, nedensel bir akıl yürütme sonucunda gerçeklik hakkında yargıda bulunabiliriz. "Bunun bir sebebi, duyu verilerinin süjeden [öznedenden], yani bilenden bağımsız ve empirik bir araştırmanın konusu içine girebilen özellikte olduğunu kabul etmesidir".¹⁸ Russell bu noktada deneysel bilgiyi temellendirebilmek adına, öznenin dış dünyayla olan ilişkisine odaklanır. Fiziki dünya ve duyu verileri arasındaki

¹⁶ Russell, *Felsefe Sorunları*, 11.

¹⁷ A.g.e. 12-13.

¹⁸ Şafak Ural, *Pozitivist Felsefe*, İstanbul: Alfa, 2012, 84.

nedensel ilişki şöyle çözümlenebilir; algı içeriği ve dış dünya özdeş olmadığına göre, bu ikisi arasında duyu verisini olanaklı kılan bir nedensel ilişki olmalıdır. Yani nesneye, örneğin, masaya ait edindiğim duyu verilerini ve bu duyu verilerinin hem kendi hem de diğer nesnelere arasındaki tutarlı ilişkiyi çıkarsayabileceğim bir nedene, masaya gerek olmasıdır.

Algının, algılanan nesne hakkında bir bilgi sağlayabilmesi için öncelikle algı ve nesnesi arasında bir benzerlik olmalıdır. Örneğin, bir ağaç gördüğümüzü düşünelim. Bu ağaç çeşitli duyularımıza karşılık gelecek niteliklere sahip olarak; bir şekli, dokusu, tadı, kokusu ve uzamda bir konumu olacaktır. Ve bu duyu verileri birbiri ile uyumlu bir şekilde bir arada bulunup; sert, yumuşak, pürüzlü ya da sivri köşeli görünen yüzeyler, dokunma duyusu ile de aynı etkiyi yaratacaktır. “Bir nesneye temas ederek onun şeklini çıkarabiliriz, tıpkı onu görerek yapabileceğimiz gibi; çıkarılan gerçek biçim nesneyi gören bir insan için ve ona sadece temas eden kör bir insan için aynıdır”.¹⁹ Görsel duyuların hepsine mutlaka eşlik eden diğer duyuların beklenti alışkanlıkları, duyu verisini niteliksel bir dönüşüme uğratarak algısal deneyim inancına neden olur. Başka bir deyişle, bir kitap gördüğümde çoğunlukla -düz yüzeyiyle, sertliğiyle- ortada görülecek bir kitap olmuştur ve gördüğüm düz yüzeyinden yine pürüzsüz bir dokunma duyumu edinirim. Örnek üzerinden daha açık bir şekilde ifade etmek gerekirse, öncelikle çeşitli duyu verilerinin toplamı, algısal bir deneyime neden olmuş olur. Ancak bu durumda duyum ve algı arasında şöyle bir fark ortaya çıkacaktır; duyuların doğrudan nesneye yönelik olmasına karşın, algısal deneyim, beraberinde “kitaplar düz ve sert bir yüzeye sahiptir” gibi bir genellemeye de olanak verir. “Bu nedenle algısal deneyimin hiçbir çıkarımının kesin olmamasına karşın, duyumsal çekirdekten²⁰ yapılan çıkarımların algısal deneyimin diğer kısımlardan daha yüksek bir olasılığı vardır”.²¹ Hayvan çıkarımı²² ile ulaşılan bu genellemeler, bilimsel çıkarımların aksine beklentilerin sonucunu değil, nedenini oluşturur.

Russell'a göre, fizik dünya ve duyu dünyasının bağlantısı, algıların uzamı üzerinden kurulur. Bu ortak uzam ise algı içeriklerini zihinsel, nesnelere

¹⁹ Russell, *Anlam ve Doğruluk*, 136.

²⁰ Sözü edilen ayrıma göre “Bir kitap görüyorum” önermesi duyumsal çekirdekten; “Kitaplar düz ve sert bir yüzeye sahiptir” önermesi algısal deneyimden yapılan bir çıkarımdır.

²¹ Russell, *Anlam ve Doğruluk*, 141.

²² Russell bu çıkarım türünü *İnsan Bilgisi*'nde, tekrarlayan duyumlardan, alışkanlık nedeniyle oluşturduğumuz genellemeler olarak tanımlar. Örneğin, “köpekler havlar” bu türden bir çıkarımdır.

ise fiziksel olarak birbirinden ayırıştırarak düalist kuramlara karşın, aslında bu ilişkilerin fizikselliği yönünden birbirinden o kadar da ayrı olmadığı “beyin”dir:

Benim (diyelim) görme algılarımın uzamı, fiziksel uzamla ancak az çok yaklaşık olarak bağlaşımlıdır; fiziksel bakış açısından ne görürsem kafamın içindedir. Ben fiziksel nesnelere görmem, ben onların beynimin bulunduğu noktada yaptığı etkileri görürüm.²³

Buna göre, algılama sürecinin, *fiziksel olarak* neden-sonuç ilişkisi biçiminde kurulması öncelikle dış dünya ve algı içeriği ayrımına, sonra da zihin durumlarının beyin durumlarına karşılık gelmesi şeklinde bir açıklama ile sonuçlanır. Sözü edilen nedensel ilişkide algılama süreci, dış dünyadaki herhangi bir şeyin zihinsel bir duruma neden olmasını içerir. Russell bu nedensel ilişkiyi şöyle açıklar:

Belirli gözlemlenebilir olaylara genel olarak ‘fiziksel’ adı verilir; diğerlerine ‘zihinsel’ denir. Bazen ‘fiziksel’ olaylar ‘zihinsel’ olayların nedeni olarak ortaya çıkarlar; bazen de tam tersi olur. Bir darbe acı hissetmeme neden olur; bir istem kolumu oynatmama neden olur. Bu nedensel ilişkilerin herhangi birini sorgulamak için sebep yoktur; en azından bütün nedensel ilişkiler için eşit derecede geçerli olmayan bir sebep yoktur.²⁴

Dolayısıyla Russell’a göre, gerçek-görünüş ayrımını solipsizme vardırabilecek kuşkucu uslamlamalara karşın, yukarıdaki nedensel akıl yürütmeye olanak veren ortak uzam sayesinde, algılarımızın nesnesini çıkarsayabiliriz.

b) Çıkarım Bilgisi: Betimleme Yoluyla Bilgi²⁵ ve Mantık

Russell’a göre, tanıma yoluyla bilgi ile betimleme yoluyla bilgi arasındaki ayrım, tanıma yoluyla bilginin içeriğini yalnızca duyu verileri, yani görüşlerin

²³ Russell, *Dış Dünya*, 113.

²⁴ Russell, *İnsan Bilgisi*, 271.

²⁵ Russell’ın ‘Betimlemeler Kuramı’ gönderimi olan ama dış dünyada bir karşılığı olmayan kavramlar ve bu kavramlarla oluşturulan anlamlı önermelerin yol açtığı paradoksların çözümü açısından, özellikle dil felsefesinde büyük öneme sahiptir. Ancak biz bu çalışmanın kapsamını Russell’ın felsefesinde bilginin kaynağı ve türlerini içerecek şekilde sınırladığımız için, kuramın analizi kapsamın dışına çıkacağından, betimleme bilgisinin çıkarımla elde edilen bir bilgi türü olduğunu belirtmekle yetindik. Bu kuramı daha ayrıntılı bir şekilde incelemek için bkz. Bertand Russell, *Gönderim Üzerine*, çeviren. Alper Yavuz, *Felsefe Tartışmaları* 49, (2014):55-72.

bilgisi oluştururken; betimleme yoluyla bilginin içeriğini bu duyu verilerinden yola çıkarak şeyler hakkında ileri sürdüğüm önermeler oluşturur. Bu açıdan betimleme bilgisi çıkarım sonucunda elde edildiğinden, şeylerin değil ama şeyler hakkındaki doğrunun bilgisidir, bu nedenle de önerme biçimindedir.

Russell'a göre, betimleme bilgisinin önemi, algısal deneyimin dışına çıkarak bilginin kapsamını genişletme olanağı sağlamasıdır. Ona göre, betimleme bilgisi olmasaydı, anlık duyu verileri ve yine bu duyu verilerinin bellek aracılığıyla sınırlı bir şekilde anımsanması dışında herhangi bir bilgimiz olmazdı. Bu açıdan Russell'a göre, örneğin, fiziksel nesnelere ve başkalarının zihinlerini betimleme yoluyla biliriz çünkü tanıma yoluyla bilgi sadece kendi zihin durumumuzu içerir. Bu nedenle "kahverengi bir masa görüyorum" dediğimde, kendi deneyimimden söz ettiğim için, bu tanıma yoluyla bilgiye bir örnektir. Oysa "önümde bir masa var ve bu masa kahverengi" dediğimde, masaya ilişkin bir yargıda bulunduğum için, bu betimleme yoluyla bilgiye bir örnektir.

202

İlk aşamada betimleme bilgisiyle başlayan türetilmiş bilgilerin ayrırcı özelliği, doğruluğu ve yanlışlığı olgular ile örtüşüp örtüşmediğine değil, sözdizimsel kurallara, yani mantıksal sözcüklere (özellikle kopulalara), ilişkilere ve çıkarım kurallarına bağlı olmasıdır. Çıkarım bilgisi bu yönüyle a priori bir niteliktedir çünkü: "Tek yapmamız gereken cümleler arasındaki söz dizimsel ilişkiler üzerine düşündürmektir; böylece belirli bir cümlenin kesin ya da muhtemel olan doğruluğu veya yanlışlığı başka belirli cümlelerin doğruluk veya yanlışlıklarından çıkar."26 Buna göre, birtakım önermeler oluşturduktan sonra çıkarım yolu ile yeni bir bilgi ileri sürerken ve bu bilgiyi sınarken deneye değil, kavramsal çözümlenmelere ve mantık kurallarına başvurduğumuzdur.

Çıkarım yoluyla bilgi edinirken, asıl amaç 'öncüllerin doğru olduğu kabul edilirse, ulaşılan sonucun doğru olması'dır. Russell'a göre, bilginin bu türünde belirleyici olan şey, 'Düşüncenin Yasaları' başlığı altında topladığımız ilkeler ve mantıksal çıkarım kurallarıdır. Düşüncenin Yasaları derken kastettiğimiz, herkesin hemen anımsayacağı üç mantık yasasıdır:27

- 1) Özdeşlik Yasası: "A, A'dır: Bir şey neyse odur"
- 2) Çelişmezlik yasası: "A, A-olmayan değildir: Bir şey hem var hem de yok olamaz"

²⁶ Russell, *İnsan Bilgisi*, 150.

²⁷ Bkz. Doğan Özlem, *Mantık*, İstanbul: Ara Yayıncılık, 1991, 44-45.

3) Üçüncünün Olmazlığı Yasası: Her X, ya A veya A-
olmayan olmak zorundadır; üçüncü bir hal düşünülemez.²⁸

Mantık yasalarından söz ettikten sonra, çıkarım yolu ile edinilen bilgilerde ulaşılan/ulaşılması gereken sonuç açısından öneme sahip bir diğer etken mantıksal sözcüklerdir. Bu sözcükler iki çeşittir; bağlaçlar ve niceleyiciler. Russell'ın çözümlemesine göre, önermeleri atomik ve moleküler önermeler olmak üzere iki farklı şekilde çözümleyebiliriz.²⁹ Atomik önermeler yalnızca özne, yüklem ve bu ikisi arasındaki bir ilişkiyi dile getiren kopuladan (-dır) oluşur. Moleküler önermeler ise atomik önermeler arasındaki ilişki türünü belirleyen bağlaçlardan oluşur. Bunlar mantıktaki kullanımlarıyla "ve, veya, ise, ancak ve ancak" bağlaçlarıdır. Türetilmiş bilgiler işte bu bağlaçların kullanım kuralları ile ulaşılan çıkarımlardır. Aynı şekilde çıkarım ile ulaşılan sonuç yargılarının geçerliliğini etkileyen bir diğer etken "tüm" ve "bazı" niceleyicileridir. Böyle bir dizge verdikten sonra şu şekilde özetleyecek olursak; çıkarım ile şeylerin bilgisini *kesin* olarak bilebilmemiz için ihtiyacımız olan şeyler "a) tüm doğru atomik cümlelerin listesi ve b) 'tüm doğru atomik cümleler yukarıdaki listede yer alır' cümlesidir."³⁰

203

Russell'ın mantığa dair çözümlemelerinin odak noktası bilinen öncüllerin nasıl bilindiği değil (bu önceki bilgi türünün, tanıma yoluyla bilmenin konusudur) ama bilinen öncüllerden ulaşılan sonuçların geçerliliği, kesinliği ya da olasılığıdır. Bu sürecin nasıl işlediğini ve temellendirildiğini anlamak için öncelikle a priori bilginin özelliklerini açıklığa kavuşturmalıyız. Çıkarım ilkeleri bu sürecin büyük bir kısmını oluşturduğundan ve bu ilkeleri a priori olarak tanımladığımız için, inceleyeceğimiz ilk konu bu ilkeler olacaktır. Onların bilgisini nasıl elde ettik? Russell'ın dikkat çektiği ilk nokta çıkarım ile ilgili tüm denetlemelerin özdeşlik, çelişmezlik ve üçüncünün olmazlığı yasası olarak adlandırdığımız düşüncenin yasalarına dayanarak yapıldığı ancak bu ilkelerin herhangi bir empirik kanıtlanmasının yapılmadığıdır. Bu bilgiler a priori niteliğini

²⁸ Bu üç ilke, düşünmemize eşlik eden ve ulaşılan sonuçlar açısından bağlayıcı olsalar da, doğuştancılıkta ileri sürüldüğü gibi, doğuştan sahip olduğumuz bilgiler olmak anlamında apriori değil elbette. Bütün kanıtlamalar mantıksal sözcüklere ve ilkelere dayandığı durumda deneyimden bağımsızdır ancak bu kanıtlamalar ilkelerin temellendirmesini içermez. Bu ilkeler Russell'a göre, a priori niteliğini tıpkı matematiksel önermelerde olduğu gibi, soyutlama yoluyla edinir.

²⁹ Bkz. Bertrand Russell, *Mantıksal Atomculuk Felsefesi*, çevirenler. Dilek Arı Çil, Kurtul Gülenç, Önder Kulak, Cenk Özdağ, İstanbul: Alfa, 2015, 75.

³⁰ Russell, *İnsan Bilgisi*, 160.

de işte buradan, tıpkı matematiksel önermelerdeki gibi deneyime dayanmamasından alır.

Russell'a göre, mantık ve matematiğin önermelerinin a priori niteliğini edindiği, deneyimden soyutlama sürecini, bu bilgi türünün neliği bakımından önemlidir. Gerek günlük yaşam deneyimleriyle gerekse bilimsel yöntemlerle ileri sürülmüş empirik önermeler ile mantıksal/matematiksel önermeleri karşılaştırdığımızda iki farklı noktada birbirlerinden ayırırlar. İkinci türden önermelerin doğruluğunu ya da yanlışlığını kanıtlamak için sürekli yeni deneyimlere gerek duymayız. Ya da tikel nesnelere uyguladığımızda (örneğin iki kalem iki kalem daha dört kalem eder) bu önermelerin kesinlik derecesini arttırdığımızı, daha doğrusu her yeni somut örneğin -tümevarım yöntemiyle ulaşılmış önermelerin aksine- " $2+2=4$ " sonucunun olanağını arttırdığını düşünmeyiz.

204

Basit bir örnek üzerinden açıklayacak olursak, masanın üzerinde üçer çift kalem, kitap ve daktilo olduğunu düşünelim ve daha önce hiç daktilo görmemiş olduğumuzu³¹ düşünelim. Her birinden altışar tane olduğunu anlamak için üç farklı nesne grubunu büyük olasılıkla ayrı ayrı saymayız. İlk nesne grubundan sonra diğerlerinin de toplamının altı adet olacağı açıkça ortadadır. Ayrıca hepsinin toplam altı adet olması durumu, " $3*2=6$ " önermesinin kapsamına bir katkıda bulunmaz. Örneğin, Masada üç çift kalem olduğunu bildiğimizi ve tek tek saydığımızda 7 sonucuna ulaştığımızı düşünelim. Böyle bir durumda hiçbir zaman "demek ki $3*2$ artık 7 sonucunu veriyor" gibi bir düşünceye kapılmayız, sayma işlemini defalarca yineleriz ve her 7 sonucuna ulaştığımızda sayma işlemini yaparken bir hata yaptığımızı; tekrarlamamıza rağmen aynı sonucu buluyorsak gözlerimizin iyi görmediğini bile düşünürüz ama üç kere ikinin yedi ettiğini düşünmeyiz. Bunun nedeni ise Russell'a göre, düşüncemizi tikel şeylerden soyutlayıp, genel ilkelere ulaşabilmemizdir. Böyle bir genellemenin sonucunda tikel şeyler genel ilkelerin tipik örnekleri (adeta prototipi) olur ve burada yaptığımız işlem tümdengelimsel bir çıkarıma dönüşeceği için, ilkenin geçerliliği açısından diğer örnekleri incelemek gibi deneysel bir yola başvurmaya gerek kalmaz. İlkenin deneyimden soyutlama yoluyla tümdengelime dönüştüğünü gördükten sonra, sıkça yöneltilen yeni bir bilgi vermediği eleştirisine de Russell şöyle yanıt verir:

³¹ Bu ayrıntı, ilkenin deneyimden bağımsızlığı açısından önemlidir.

Filozoflar arasında, tümdengelimin yeni bir bilgi verip vermediği eski bir tartışmadır. Őimdi görebiliyoruz ki kimi durumlarda verebiliyor. Eğer iki iki daha dört ettiğini önceden biliyorsak, Robinson ile Smith'in iki, Brown ile Jones'ın dört ettiklerini çıkarabiliriz. Bu yeni bilgidir, ncllerimiz arasında bulunmuyor nk 'iki iki daha dört eder' genel önermesi bize, Brown, Jones, Robinson ve Smith gibi insanlar bulunduğunu söylemiyordu ve tikel öncüller bunların dört kişi olduğunu söylemez, oysa çıkarılan tikel önerme bunların her ikisini de söylüyor.³²

Bu açıdan, tümdengelim ile ulaşılan uslamlamaların tikel durumlara uygulanması empirik veriler içereceğinden, genel önermede içerilmeyen 'yeni bilgiler' de içerebilir.

Doğruluk ve Yanlışlık

Russell'a göre doğruluk ve yanlışlık Şeylerin değil, Şeyler hakkındaki – zihin durumlarını dile getiren- önermelerin bir özelliğidir. Dolayısıyla herhangi bir önermenin doğruluğu ya da yanlışlığı, önermelerin olgusal karşılığınca belirlenir. Olgu ise, "nermeleri doğru veya yanlış yapan Őeylerdir".³³ Yani, önermelerin dış dünyadaki olumlu ya da olumsuz karşılığıdır.

Doğrular zerine olan bilgimizin, Şeyler zerine olan bilgimizden ayrımlı olarak, bir karşıtı yani yanlışı vardır. Şeyler söz konusu olduğunda, onları ya biliriz ya bilmeyiz, fakat Şeylerin bilgisinde, hele kendimizi tanıma yolundan bilgiyle sınırlamışsak, yanlış diye betimlenebilecek somut bir zihin durumu yoktur. Neyi tanıdışsak, bunun bir Şey olması gerekir; tanımamızdan yanlış çıkarımlar yapabiliriz fakat tanımanın kendisi yanlış olamaz.³⁴

Buna göre örneğin, bir kalem ya alğının nesnesidir ya da değildir, ama bir kalem doğru ya da yanlış olamaz, doğruluğu ya da yanlışlığı var-olmak gibi taşıyamaz. Bu açıdan doğruluk ve yanlışlık kalemin kendisinde olan bir özellik değil, kalem hakkındaki düşüncelerin/inançların ya da inançları dile getiren önermelerin bir özelliği olabilir.

³² Russell, *Felsefe Sorunları*, 67.

³³ Bertrand Russell, *İnsan Bilgisi Kapsamı ve Sınırları*, eviren. Dilek Kadioğlu, Ankara: Say Yayınları, 2021, 178.

³⁴ A.g.e. 96.

Bu durum, doğruluk ve yanlışlığın, a priori anlamda dışsal şeylerden bağımsız olduğu anlamına gelmez. Tersine, “[a]mpirik bir inanç doğru olduğunda onun ‘doğrulamayı’ dediğim belli bir olay sayesinde doğrudur.”³⁵ Bu doğrulamayı ise, önermeye karşılık düşen olgudur: “Belirtilen bir cümle bir *sanıyı* [belief] ifade eder; onu doğru veya yanlış yapan şey, genellikle sanıdan ayrı olan bir *olgudur*. Doğruluk veya yanlışlık dış ilişkilerdir; yani bir cümlenin veya sanının analiz edilmesi onun doğru veya yanlışlığını göstermez.”³⁶ Bu yönüyle doğruluk ve yanlışlık, inançların dış dünya ile olan ilişkisinde ortaya çıkar. Kalem örneği üzerinden düşünecek olursak ‘kalem masanın üzerinde duruyor’ dediğimde, kalem ve masa arasında dışsal bir ilişki kurarım. Böyle bir ilişki varsa, kalemin uzamdaki konumuna ilişkin inancım doğru olacaktır. Bu açıdan doğruluk ve yanlışlık inançların olgularla ilişkisi üzerinden açıklanmalıdır.

Russell’a göre, bazı filozoflar doğruluğun ölçütünü yalnızca tutarlılıkla ilişkilendirse de bu hatalı bir varsayımdır. Çünkü, ilkin inançların dış dünya ile olan ilişkisine yönelik birden fazla kendi içinde tutarlı açıklama modeli geliştirilebilir:

örneğin, yaşamın bir düş olması ve dış dünyanın gerçekliğinin de düşteki şeylerin gerçekliği kadar olması olanağı vardır; fakat böyle bir görüşün olgularla tutarsız görünmemesine karşın bunu, başka kimselerin ve şeylerin gerçekten var olduklarını kabul eden sağduyu görüşüne yeğ tutmak için bir sebep yoktur.³⁷

Buna ek olarak, tutarlılık, mantık kurallarının bir özelliğidir ve verili kurallar dizgesini gerektirir. Oysa “mantık yasaları, içinde tutarlılık ölçütünün uygulanacağı çerçeveyi ya da iskeleti sağlar fakat kendileri bu ölçüyle kanıtlanamazlar.” Buna göre tutarlılık, birtakım kurallar ve doğrular kabul edildikten sonra doğruluğun ölçütü olabilmesine karşın, doğruluğun ne olduğunu açıklamaz.³⁸

Doğruluk ve yanlışlık üzerine bütün bu çözümlerden sonra, Russell açısından doğruluğun nasıl belirleneceği konusunda üç koşuldan söz edebiliriz: Doğruluk, yanlışlık olasılığını dışlamamalıdır; inançların bir özelliği olmalıdır ama inançların dışsal şeylerle olan ilişkisinde ortaya çıkmalıdır. Bu koşullar, algı ve nesnesi ayrımı açısından zorunludur, eğer doğruluk yalnızca inançların bir

³⁵ Russell, *Anlam ve Doğruluk*, 266.

³⁶ Russell, *İnsan Bilgisi*, 141.

³⁷ Russell, *Felsefe Sorunları*, 99.

³⁸ A.g.e. 100.

özelliği olsaydı, yalnızca zihin durumlarını ilgilendirirdi ve bir zihin durumunu - Russell'ın deyimiyle inancı- dile getiren bir önermenin, yanlış olma olasılığı yoktur. Örneğin 'önümde bir masa olduğuna inanıyorum' önermesi -buna gerçekten inanıyorsam- önümde bir masa olmasa da doğrudur. Buna karşın, 'önümde bir masa var ve bu masa kahverengi' önermesi, kendi zihin durumuma değil, masaya ilişkin bir inancı dile getirir. Bu önermenin doğruluğu, inancı karşılayan olguya bağlıdır, dolayısıyla yanlışlanma olasılığına da açıktır.

Sonuç

Herhangi bir şeyin bilgisi söz konusu olduğunda, Russell'a göre, kuşkucu uslamamayı son aşamasına kadar sürdürmek ve bilginin olanağını tümüyle dışlamak mantıksal açıdan bir çelişki içermese de, pratikte verimsizdir ve felsefi ya da bilimsel bilgi birikimine herhangi bir katkıda bulunmaz. Oysa dış dünyaya yönelik bilgileri/inançları hayatın hiçbir alanında tam bir kesinlik sağlamadıkları gerekçesi ile kullanım dışı bırakmayız. Bu nedenle felsefecinin görevi bilginin olanağını gerekçelendirmek, kaynağını saptamak ve ölçütlerin kritiğini yapmaktır.

Russell da bu görüşüyle uyumlu bir şekilde, kuşkuculuğa ve idealist felsefenin metafizik kabullerine karşın, bilgi kuramını -dış dünyanın temsili bilgisinden yola çıkarak- deneyime ve olgulara dayandırmıştır. Son olarak, çalışmanın başından itibaren çokça tekrarladığımız 'önergeleri' yine birkaç önerme ile hatırlayacak olursak: Russell'a göre bilgi türleri temelde ikiye ayrılır: Bunlardan ilki, doğrudan duyu verilerinden, yani deneyden gelen bilgidir. Bu bilgi türü zaman zaman yanılgılı olsa da her zaman yanılgılı olduğunu düşünmek için bir zorunluluk yoktur. Çünkü bu yanılgılı durumları fark edebilmemizin nedeni zaten yanılgılı olmayan durumlar ve bu durumlarda oluşan beklentilerimizdir. Diğer yandan ikinci bilgi türü olan çıkarım bilgisi, deneyden değil, önergelerin-önergelerle ya da önergelerin olgularla olan ilişkisinden türetilir. Dolayısıyla bu bilgi mantıksaldır ve olgular arasındaki genel yasaların "türetilmiş" bilgisidir. Bu bilgilerin hem edinilmesi hem de denetlenmesi "düşüncenin yasaları" ve bütün çıkarım süreçlerinde işleyen söz dizimsel kurallar ve mantıksal çıkarım kuralları ile sağlanır.

KUŞKUCU ARGÜMANLARA KARŞIN B. RUSSELL'İN FELSEFESİNDE BİLGİNİN OLANAĞI,
KAYNAĞI VE TÜRLERİ
THE POSSIBILITY, SOURCE AND TYPES OF KNOWLEDGE IN B. RUSSELL'S PHILOSOPHY
AGAINST SCEPTICIAN ARGUMENTS
Zeynepnur ÇELİK

KAYNAKÇA

- Arslan, Ahmet. *İlkçağ Felsefesi 4 Helenistik Dönem Felsefesi: Epikürosçular Stoacılar Septikler*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2008.
- Cevizci, Ahmet. *Felsefe Sözlüğü*. İstanbul: Paradigma Yayıncılık, 2005.
- Bochenski, Jozef Maria. *Çağdaş Avrupa Felsefesi*. Çeviren Serdar Rifat Kırkoğlu. Ankara: Fol, 2019.
- Çotuksöken, Betül-Tunçel, Ahu. *Bilgi Felsefesi*. İstanbul: Heyamola Yayınları, 2010.
- Denkel, Arda. *Bilginin Temelleri*. İstanbul: Doruk Yayıncılık, 2011.
- Musgrave, Alan. *Sağduyu, Bilim ve Kuşkuculuk "Bilgi Kuramına Tarihsel Bir Giriş"*. Çeviren Pelin Uzay. İstanbul: Göçebe Yayınları, 1997.
- Özlem, Doğan. *Mantık*. İstanbul: Ara Yayıncılık, 1991.
- Russell, Bertrand. *Anlam ve Doğruluk Üzerine*. Çeviren Ezgi Ovat. Ankara: İtalik, 2013.
- Russell, Bertrand. *Dış Dünya Üzerine Bilgimiz*. Çeviren Vehbi Hacıkadıroğlu. İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 1996.
- Russell, Bertrand. *Felsefe Sorunları*. Çeviren Vehbi Hacıkadıroğlu. İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 1994.
- Russell, Bertrand. *İnsan Bilgisi Kapsamı ve Sınırları*. Çeviren Dilek Kadioğlu. İstanbul: Say Yayınları, 2021.
- Russell, Bertrand. *Mantıksal Atomculuk Felsefesi*. Çevirenler Dilek Arı Çil, Kurtul Gülenç, Önder Kulak, Cenk Özdağ. İstanbul: Alfa, 2015.
- Russell, Bertrand. "Gönderim Üzerine", Çeviren Alper Yavuz. *Felsefe Tartışmaları* 49 (2014): 55-72.
- Taylor, Kenneth A. "Russell", Çeviren Osman Gazi Birgül. *Dil Felsefesi*. der. Barry Lee. Ankara: Fol, 2019, ss. 82-110.
- Ural, Şafak. *Pozitivist Felsefe*. İstanbul: Alfa, 2012.